

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МЕНТАЛЬНОГО ФЕНОМЕНУ В АСПЕКТІ “ІНДИВІДУАЛІЗМ – КОЛЕКТИВІЗМ”

Будь-яку поведінку людини в суспільстві слід вважати певним проявом суспільної реальності. Така реальність є цілісною сукупністю напрацьованих в історико-культурному процесі багатьох найрізноманітніших сенсовизначальних знаків та символів, оточених відповідними реаліями, що організують та відтворюють її. Вони, екстеріоризуючись, неначе виходять за межі людської реальності і стають відносно самостійними утвореннями – різноманітними принципами й царинами людської життєдіяльності.

Саме з таких позицій можна розглядати принципи індивідуалізму та (або) колективізму як такі, що виступають певними засадами розуміння й побудови суспільної реальності для людини та тлумачення людини в цій реальності. Особливо цікавим є віддзеркалення цих принципів у відтворенні суспільної реальності на рівні механізмів людського мислення, тобто процес, пов'язаний з ментальний феноменом.

Соціально-філософська думка не одне століття цікавиться питаннями сутності індивідуалізму/колективізму як принципів побудови суспільної реальності та визначення місця й ролі людини в ній, але актуальні вони й досі. Свідченням цього є відповідні дослідження зарубіжних та вітчизняних філософів, соціологів, соціальних психологів, економістів тощо (дивись добірку літератури [1]).

Посилаючись на різноманітні визначення поведінки людини в суспільстві (наприклад, поведінка – активність соціального суб'єкта, спрямована на реалізацію здатності особи орієнтуватися на мету розвитку, виявлення ініціативи, формування пошуку способу життя [2]), слід виокремити ту їх особливість, що поведінковий феномен так чи інакше спирається на принцип локальної дії особи в певних ситуаціях – тобто на феномен *індивідуалізму* як суспільний феномен. Індивідуалізм виступає одним з найфундаментальніших принципів самовідтворення людської поведінки і, отже, формування ментальності людини, тобто віддзеркалення цього на рівні мислення. Індивідуалізм посідає провідне місце не стільки при формалізованих типологіях поведінки й мислення (ментальності), скільки при змістовному їх аналізі. Розуміння принципу індивідуалізму в означеному контексті відбувається в співставленні його зі своїм у певній мірі антагоністом – принципом колективізму.

Що є “індивідуалізм”; яка його природа?

Поняття “індивідуум”, “індивідуальність”, “індивідуалізм” не є тотожними. Індивідуум – це особа конкретної людини, сукупність притаманних їй констант; постійно трансформуючись під впливом зовнішніх обставин, індивідуум завжди дорівнює самому собі. Індивідуальність – є категорією, що описує людське “Я” як термін раціонального мислення; як певну структуру, сутність людського “Я”, що тотожна іншим “Я” людини як такої. Індивідуумність слід розглядати у його зв'язку з індивідуальністю. Індивідуалізм відомий з прадавніх часів, в основному як негативна риса окремої людини. Пізніше він стає синонімом до суб'єктивізму, номіналізму, егоїзму, анархізму; всі ці напрямки соціально-філософської думки роблять самоціллю людської діяльності окрему людину на противагу цінностям, в яких самоціллю є група, колектив, суспільство. І врешті-решт індивідуалізм перетворюється на феномен, на самостійний напрямок соціальної думки. Індивідуалізм стає неодмінним атрибутом суспільної реальності, соціальна філософія принцип індивідуалізму вважає суттєвим механізмом її існування й відтворення.

Індивідуалізм (від франц. *individualisme*, від лат. *individuum* - неподільне) – це принцип, згідно з яким стверджується первинність та пріоритетність індивідуума. Це – тип світогляду, в основі якого лежить протиставлення окремого індивідуума суспільству, що включає широкий діапазон орієнтацій [3]. Індивідуалізм – світоглядна орієнтація, ядром якої є принцип свободи індивіда, що реалізується в усіх сферах життя (наприклад, у політиці – в формі демократії, що являє собою індивідуалізм політичної свободи й права; в економіці – у вільному приватному підприємництві тощо). Індивідуалізм можна тлумачити як теоретичний і практичний: теоретичний (метафізичний) – визнання самостійного існування індивідуальних психічних одиниць, що не поглинаються і не знищуються загальним світовим цілим у будь-якій його формі (типовим представником таких поглядів в філософії можна вважати Г.В.Лейбніца з його монадологією); практичний – взагалі твердження та відстоювання людсь-

кої індивідуальності проти різних природних й історичних груп і установ, які можуть її придушувати [3].

Індивідуалізм не є тільки спрощеним запереченням протилежного феномену колективізму. Колективність, суспільність людини є, бо люди ніколи не існували і не можуть існувати у вигляді окремих ізольованих істот. Принцип індивідуалізму – це інше: концептуальний принцип розуміння (й описування) місця й ролі людини в суспільному цілому.

Індивідуалізм означає свідоме прагнення (що зводиться в більш-менш послідовну доктрину) до того, щоб одиничні людські істоти стали безумовними господарями свого життя, зі звільненням їх від усіляких примусових суспільних зв'язків. В історичному сенсі індивідуалізм має виправдання як ілюстрація тієї історичної ситуації, що людство духовно переросло примусові зв'язки, які накладаються на нього ззовні. Суспільний прогрес людства полягає, зокрема, і у тому, що початкові природні зв'язки перетворилися спершу на примусові суспільні установи, а потім усе більше трансформуються у взаємовідносини людини із суспільством, що створюються принципом індивідуалізму.

Отже, немає жодних підстав протиставляти індивідуальний елемент суспільному, як два ворожі й такі що виключають один одного начала. Індивідуалізм (як і "колективізм") – це лише моделі взаємодії людини та суспільства. Індивідуалізм – це тип суспільної поведінки, форма й принцип соціальної адаптації людини в суспільстві; або "община", "колективізм", або "індивідуалізм". Індивідуалізм і общинність – різні полюси соціальної дійсності, за якою стоять історичні, соціокультурні й інші, а перш за все економічні, чинники розвитку людства. Зараз у світовій економіці домінує полюс індивідуалізму. «Нова історія зрозуміла свободу як індивідуальність» (М.Бердяєв) [4].

Слід зауважити, що людство має різні підходи до розуміння "спілкування" людини зі світом. Світова соціально-філософська думка називає, умовно кажучи, дві узагальнені моделі тлумачення людини (а, отже, і моделі ментальності) щодо критерію "індивідуалізм": західну і східну. Східний варіант уписування людини в світ та в суспільство – і, відповідно, східний варіант ментальності – полягає у визначенні залежності індивіда від суспільства та його приналежності до певної соціальної групи, в сприйнятті особи як сукупності різноманітних "кіл обов'язків" (наприклад, в Японії – до імператора, до батьків, до людей, до самої себе). Щодо західного варіанту. В європейських мовах слово "Я" означає "індивідуум", "особистість"; японською мовою слово "дзібун" (еквівалент європейського "Я") означає "моя частина". Людина дивиться на себе як на частину якоїсь спільноти, позбутися можливості вважати себе такою частиною означає, по суті, втратити "Я", що сприймається людиною як психологічний шок. Традиційна японська ментальність є неіндивідуалістичною. Західна культурна традиція тлумачить "Я" людини як суб'єкта власної життєдіяльності, а життя – поле битви, де конкретна людина реалізує свої інтереси й принципи.

Чим відрізняється індивідуалізм від неіндивідуалізму?

Історично общинна свідомість була першою і довгий час єдиною формою свідомості людства. В первісному суспільстві людина, як індивідуум, сама майже нічого не вирішує, за неї вирішують боги. «Наші предки не знали уведеного нами у вживання слова "індивідуалізм", бо в їх часи не було індивіда. Це був колективний індивідуалізм, який підготував шлях до відомого нам зараз справжнього індивідуалізму» (А. де Токвіль) [5]. Поступово відбуваються суспільні зміни, що призводять до суттєвого зростання особистої свободи людини. Вже не община, а часто індивідуальний розум відшукує відповіді на запитання життя. Виникає те саме "Я" людини, яке сучасна людина так любить і цінує як своє основне надбання. Вона вільна вибирати собі способи – життя, мислення, відчуття, вірування, одягання, харчування тощо.

Принцип індивідуалізму як принцип організації суспільної реальності – це основний зміст історико-філософської ідеї "вільної людини" у "вільному суспільстві", яка є присутньою в самих різних філософських, історичних, соціально-політичних й інших суспільних теоріях.

М.Вебер виникнення в західному суспільстві промислової епохи, становлення в ньому економіки, народження цивілізованого типу "економічної" людини (в вигляді культурного архетипу підприємця), а отже і становлення засад економічної ментальності, пов'язує із релігією протестантизму. Протестантизм надав суспільно-нормативну санкцію на буржуазно-підприємницьку діяльність, дав поштовх формуванню підприємницького середовища, сприяв народженню самого "підприємницького духу", формуванню протестантської господарської етики *індивідуальної* праці, *приватної* ініціативи й *особистої* відповідальності. Стверджуєть-

ся новий тип людини – зацікавленої самостійно стверджувати себе в світі й суспільстві, здатної боротися за своє місце в житті. Духовний індивідуалізм протестантизму – це переддень ментальності індивідуалізму подальших епох. Такий історико-культурний індивідуалізм, і, перш за все, індивідуалізм соціально-економічний, означав колосальне вивільнення людської активності. Індивідуальне рішення та індивідуальна дія стають вихідною передумовою всієї діяльності людини та останнім підґрунтям усіх її вчинків. Людина має діяти, на свій власний страх й ризик, домагатися своїх цілей, відстоювати своє власне існування. Етап становлення переживали найфундаментальніші принципи, ази індивідуалістичної економічної ментальності. Людина – реальний суб'єкт суспільства.

В.Зомбарт, в полеміці з М.Вебером, стверджує, що всі засади економічного індивідуалізму були закладені ще до протестантизму, вже практиками католицизму, більш того корені розвитку "духу індивідуалізму" йдуть від юдаїзму. Релігія Талмуда ніколи не містила ідеалу бідності, а, навпроти, проповідувала ідеал торгівельної свободи. Становлення індивідуалістичної культури Зомбарт пов'язує також з трьома історично обумовленими ідеальними типами, що в різних ракурсах представляють господарського організатора індустріальної епохи: "підприємець", "міщанин" і "бюрократ" (йдеться саме про тип дії, а не про міський прошарок). Невблаганна жага грошей "міщанина", а, отже, з його боку економічний розрахунок та ощадливість, завзята праця та накопичення особистих активів, що сприймається як глибоко приватна справа, прагнення до формальної незалежності, індивідуалізм, що межує із замкнутістю у своєму локальному мікро соціумі. "Бюрократ" теж є "індивідуалістичною" людиною, хоча й носієм іншого духу, для нього праця, націлена на добування прибутку, є способом власного кар'єрного просування вверх сходами ієрархічних організацій, посувають ним також власні індивідуалістичні інтереси. "Підприємця" відрізняє націленість на інновацію, мотив прагнення до самореалізації за допомогою власного соціально-економічного проекту, це – реалізація принципу індивідуалізму в найбільш чітко вираженому суспільному сенсі.

Слід зазначити, що індивідуалізм сучасного соціально-економічного суб'єкта зазнав певних змін порівняно з індивідуалізмом попередньої індустріальної епохи. Т.Парсонс, наприклад, назвав сучасний індивідуалізм інституціоналізованим [6]. Там, де «панує дух рівності, де ідеї цінуються вище, ніж положення на ієрархічних сходах» і йдеться про «якісно нову моральну домовленість між індивідом, компанією й суспільством» [7], конкуренція між людьми стає конкуренцією їх творчих здібностей.

Повернемося до індивідуалізму/колективізму як стрижня поведінки, і відповідних характеристик ментальності. На думку Ф.А.Хайєка термін "індивідуалізм" постраждав найбільше у порівнянні з іншими термінами соціальної філософії та соціології [8]. Ним часто зловживали, неправильно використовували, викривлено тлумачили. Індивідуалістом називали і особу, що не бачить необхідності у підпорядкуванні колективній волі, і філософію необмеженої особистої свободи. Інтелектуальна традиція, до якої належить поняття індивідуалізму, і яка запровадила у соціальну філософію так званий принцип методологічного індивідуалізму, почалась з Дж.Локка, Б.Мандевіля, Д.Юма, Ж.-Ж.Руссо й інших, на повну силу він вперше заявив про себе в працях Дж.Такера, А.Фергюсона, А.Сміта, Е.Бьорка, А. де Токвіля й інших [9]. А.Токвіль, наприклад, визначає індивідуалізм як «зважене та спокійне почуття, яке спонукає громадянина ізолювати себе від маси собі подібних і ... створивши для себе в такий спосіб маленьке суспільство, людина перестає непокоїтися про все суспільство в цілому».

В чому ж полягають основні характерні особливості індивідуалізму, або принципу індивідуалізму?

В першу чергу – принцип індивідуалізму це теорія суспільства, спроба зрозуміти сили, що визначають суспільне життя людини, і тільки потім – це низка політичних, моральних, естетичних й інших максим, що виведені із такого уявлення про суспільство. «Чим індивідуалізм не є – як раз тим, чим його звичайно вважають: системою відособленого існування та апологією егоїзму» (А.Шатц) [10]. Якщо це було б не так, тоді індивідуалізм дійсно не міг би нічого додати до розуміння суспільства та суспільної природи людини. Основне твердження зводиться до такого: пояснення соціальних феноменів слід здійснювати через критерій індивідуальних дій, звернених на інших людей й суспільство в цілому. Індивідуалізм є результат філософського номіналізму, тоді як колективістські теорії йдуть корінням у традицію "реалізму", або, як стверджував К.Поппер, "есенціалізму". Індивідуалізм зовсім не заперечує значимість колективних цілісностей. Але соціальні цілісності (суспільство в цілому) не можуть мати буття самостійно від індивідів, що їх складають.

Індивідуалізм – це у певній мірі те, що, наприклад, в етології (науці про психологію поведінки тварин) називається принципом територизму. Територизм (він найбільш проявляється у не стадних, "індивідуалістичних" тварин) – це прагнення зберегти, збільшити і збагатити свою територію як фізично (просторово, матеріально), так і психологічно. Можна провести паралель між територією у тварин і, наприклад, приватною власністю в індивідуалістичних суспільствах: приватна власність окремої людини – це надбання, примноження й збереження власної незалежної території. Ієрархічність же – властива колективним, стадним тваринам, і отже не-індивідуалістичним, колективістським суспільствам; є прагненням до підвищення власного статусу всередині певного колективу із відповідними візуальними проявленнями цього статусу (нагороди, власний водій, дача тощо).

«Твоє право махати гарячою сковорідкою закінчується там, де починається моє обличчя», – каже філософія індивідуалізму. Як результат, принцип індивідуалізму створює певні механізми (перш за все, економічні), за якими функціонує та розвивається суспільство.

В основі механізмів функціонування суспільства лежить людська діяльність. Дія – річ реальна. Для людини діяльність – суть її існування, засіб збереження життя. Людська діяльність походить з того ж джерела, що і людське мислення. Вони є двома аспектами того ж самого. Діяльність є галуззю мислення; мислення шляхом логічних міркувань проявляє суттєві характерні риси діяльності. Вони – діяльність та мислення – співвідносяться через феномен ментальності. Немає такої діяльності, де засоби й цілі, витрати й результати не були б чітко проявлені мисленням. Тільки шляхом використання певних схем процесу мислення (ментальних схем) людина має змогу отримати здатність діяти.

Як вже було сказано, принцип індивідуалізму не заперечує значимості колективних цілісностей. Всі дії в суспільстві здійснюються індивідами; колективне завжди проявляється через них. Шлях до розуміння колективних цілісностей лежить через аналіз діяльності окремого індивіда. Крім діяльності індивіда не існує іншого субстрату суспільства. Колективне ціле – певний аспект діяльності різних індивідів і як таке є реальністю. Віра у те, що колективне ціле можна зробити видимим, ілюзорна. Воно завжди не видне, його пізнання – то завжди результат розуміння значень, які люди що діють надають своїм діям.

Колективізм – означає певну установку індивіда коритися, підпорядковуватися інтересам цілого, будь то родина, держава, всесвіт чи будь-яка інша субстанція. Колективне як ціле при цьому виступає цілісним самодостатнім феноменом. Ще давньогрецьким філософом Платоном був сформульований принцип колективізму як принцип організації суспільного цілого: «Усе, що виникло, виникає заради цілого. Буття це виникає не заради тебе, а, навпаки, ти – заради нього. Бо будь-хто робить усе заради цілого, а не ціле заради частини» [11]. Будь-яка діяльність людей є спільною, але колективність не зводиться лише до спільної діяльності, а є певною специфічною якістю останньої. Спільність можна розуміти як колективність лише за певних умов, при наявності певних засад її утворення.

Поняття "колективність" та "колективізм" не є повністю тотожними. Колективізм – це форма вираження колективності, яка проявляється в сфері ідеології та індивідуальної й соціальної психології, а також є принципом організації колективних форм життєдіяльності суспільства і людини. Колективізм виступає як певна якісна характеристика суспільної та індивідуальної свідомості (й ментальності); колективність же є цілісною імперативною якістю, що проявляється у різних видах суспільних відносин. «"Колективність" фіксує широкий клас явищ у соціальному просторі та в історичному розвитку, в той час як поняття "колективізм" більш прив'язане до якості способу життя» [12]. Слід також зауважити, що в літературі використовуються такі конкретні розуміння колективності, як "природна колективність", "уявна (ілюзорна) колективність", "функціональна колективність" тощо.

Колективізм – це певний, цілком визначений соціальний механізм, на засадах якого відбуваються процеси творення та відтворення суспільної реальності. І, перш за все, це стосується економічної, господарської сфери, місця й ролі індивідуальної людської праці в системі матеріального виробництва суспільства. Цей механізм протистоїть індивідуалістичним механізмам організації соціально-економічної сфери, коли діяльність окремої людини (суб'єкта господарської активності), а не певних колективних утворень, виступає самодостатньою ланкою системи суспільного матеріального виробництва. Показово, що сучасні соціальні мислителі, зокрема, О.Тоффлер висували концепцію демасифікації суспільного виробництва в сучасному світі, і отже світової культурної тенденції руйнування колективізму як такого.

Отже, для соціально-філософського знання висвітлення сутності співвідношення колективізму та індивідуалізму як засадничих принципів, що лежать у підвалинах механізмів утворення суспільства та механізмів активності людини в ньому, завжди є в центрі особливого інтересу. При цьому і колективізм, і індивідуалізм, явно чи неявно, безпосередньо чи опосередковано, є представленими в сучасних концепціях щодо відносно нового для соціальної філософії поняття “ментальності”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Див.*: Свобода: сучасні виміри та альтернативи / В.В.Лях, В.С.Пазенок, К.Ю.Райда й ін.. – К., 2004; Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності. – К., 2002; Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін. – К., 2004; Людина в есенційних та екзистенційних вимірах / За ред. Табачковського В.Г. – К., 2004; Турен А. Повернення дієвця. – К., 2003; Дюмон Л. Эссе об индивидуализме. – Дубна, 2000; Гаск Ф.А. Индивидуализм истинный и хибний // Консерватизм: онтологія. – К., 1998; Липовецки Ж. Эра пустоты: Эссе о современном индивидуализме. – СПб., 2001 й інші.
2. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. Воловича В.І. – К., 1998. – С. 395.
3. Большой энциклопедический словарь. – М., 1977.
4. Бердяев Н.А. “Новое Средневековье”. – М., 1989. – С. 73.
5. *Цит. за*: Андреева Г.М. и др. Современная социальная психология на Западе (теоретические направления). – М., 1978. – С. 138.
6. Parsons T. On Institutions and Social Evolution / Selected Writings edited and with an Introduction by L.H.Mayhew. Chicago-L., 1982. P. 328.
7. Ghoshal S., Bartlett Ch. The Individualized Corporation. P. 274.
8. Хайек Ф.А. Индивидуализм и экономический порядок. – М., 1998.
9. *Див.*: R.Bisset, Life of Edmund Burke (2d ed., 1800), II, 429; W.C.Dunn, "Adam Smith and Edmund Burke: Complimentary Contemporaries", Southern Economic Journal (University of North Carolina), Vol. VII, No. 3 (January, 1941); Alexis de Tocqueville, Democracy in America, trans. Henry Reeve (London, 1864); Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. Соч. в 3-х т. – Т. 1. – М., 1985; Лейбниц Г. Новые опыты о человеческом разумении. Соч. в 4-х т. – Т. 2. – М., 1983.
10. L'Individualisme economique et social. Paris, 1907, p. 558.
11. Платон. Законы. – *Цит. по*: Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1. – М., 1992. – С. 138.
12. Суименко Е.И. Диалектика становления и развития отношений коллективизма. – К., 1988. – С. 30.